

A emerxencia de *Vario(s)**

Xavier Varela Barreiro
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Reclamación dun espazo para *Vario(s)* entre as voces eruditas

A recuperación de información referente á forma *Vario(s)* non debería de pasar por alto –e mesmo debería empezar por– a consulta dos estudos de carácter lexicolóxico ocupados nas voces eruditas. O seu interese neste plano é dobre, pois convive coa forma patrimonial *Veiro* ‘de varias cores’ ‘arteiro, raposeiro’ (Carballeira 2000, s.v.). Con ela forma unha parella de formas diverxentes ou alotrópicas derivadas ambas da base latina VARIUM ‘variado, matizado, distinto’ ‘mudable, inconstante, indeciso’ e non moi distintas na súa relación histórica de *chavella* / *clavícula*, *foz* / *fauce*, *insua* / *ínsula*, *leigo* / *laico*, *selo* / *sixilo*, *xeral* / *xeneral*... (Ferreiro 1997: 25-6). Inmotivadamente non se atopan incluídas estas formas nos estudos en que se atende ó cultismo (Ferreiro 1997, por exemplo) e non se me ocorre outra razón que a exclusión sistemática de unidades que non teñan carácter eminentemente léxico. A *Vario(s)* atribúeselle unha categoría gramatical –pronomes– e por iso o interese que suscita é menor.

Xustifica-lo carácter erudito de *Vario(s)* non é empresa difícil. A súa propia expresión é elocuente e o contraste co seu par diverxente amosa a deriva que debería seguir se tivese carácter patrimonial. Como forma introducida tardiamente non se viu afectada polas mudanzas fonéticas regulares, pois estas xa venceran. Nesa altura xa non tiña vixencia a prístina metátese de iode que converteu o -ARIUM latino no -eiro romance (Ferreiro 1995: §110-113, especialmente §113b) e tamén xa pasara o momento en que o arrequentamento mediante vocábulos latinos con este sufixo se resolveu na súa acomodación coa aplicación da metátese mais non co paso -ai- > -ei-, como nas formas medievais da mesma familia *desvairo* (LP - Estevan da Guarda) e *desvayrada* (LP - Johan Mendiz de Briteiros), ou outras doutras familias, como *calandauro* (LP - Estevan da Guarda), *contrauro* (LP - Estevan da Guarda, Rodrigu’ Eanes de Vasconcelos), *conrayro* (AT),

* Este traballo realizouse no marco dos proxectos de investigación *Gramática Histórica da Lingua Galega* e *A oración en galego medieval*, que dirixo no Instituto da Lingua Galega. Agradézolle a Manuel Ferreiro as súas asisadas observacións, coas que o traballo mellorou notablemente.

cossairo (CSM), *cusairos* (MS), *fossayro* (TC), *leitoairo* (CSM), *ueiyaros* (TC), *vigayros* (TC) (Ferreiro 1995: §25b). Tampouco non coñeceu a aparición da inevitable variación diatópica que presentan aínda hoxe as voces patrimoniais desta mesma estrutura de expresión. Se fose así convivirían as formas [*^hbejro] ~ [*^hbejro] nunha distribución xeográfica similar á dos resultados do It. -ARIUM, -AM¹. Hoxe este pronome presenta unha única expresión [‘bajro(s)] en todo o territorio, insensible á aparición de diferencias de ton rexional ou local como consecuencia do que non pode ser outra cousa que a súa recente introducción.

Vario(s) nos estudos de filoloxía galega

O carácter erudito de *Vario(s)* non espertou o interese dos estudiosos, malia ser unha forma con moito peso específico por formar parte das redes gramaticais da lingua. Forma parte do que poderíamos chamar “o galego fundamental”, a clase de formas que presenta os máis elevados valores de frecuencia de uso e na cal só se atopan aquelas unidades que conforman as estruturas básicas da gramática e do léxico. As dúas expresións de plural aparecen entre as 950 palabras máis usadas no galego, no posto 637 *Varios* e no 736 *Varias* (Bugarín 1999: I, 80,83). Por iso unha ollada ó máis granado dos recentes tratados de gramática e dicionarios da lingua galega anima a considerar esta forma fóra de calquera situación anómala ou de cuestionamento da súa identidade.

Nos tratados de gramática advírtese, ademais, plena coincidencia. Forma parte da clase dos pronomes ou dos adxectivos determinativos e está inmovilizado no plural. En Carballo Calero (1966) figura entre os indefinidos (pp. 131-2). O *Gallego I* (1971) considérao un indefinido. Nas *Normas* (1982) aparece incluído entre os pronomes indefinidos e identificadores variables en xénero (p. 64)². En Álvarez / Regueira / Monteagudo (1986) preséntase como indefinido con capacidade de desempeñar función nuclear ou adxacente (p. 249). Costa /

¹ Esta variación do vocalismo non é obxecto de atención sistemática no *ALGa* nin noutros estudos dialectais de ámbito pangalego (Fernández Rei 1990), o cal pode parecer sorprendente, pois algúns traballos correspondentes a falas locais e rexionais informan da existencia dun resultado xeral aberto [-‘ej-] en áreas relativamente compactas como a área ferrolá (Porto Dapena 1977: 26), o Val de Verín (Taboada 1979: 39), Feás (Couceiro 1976: 26) ou O Grove (Enríquez 1976: 139), ó par do xeral [-‘ej-] (Veiga Arias 1983: 61-62). En realidade a situación é ben distinta. Como se pode ver no mapa 111 do *ALGa*, II (*figueira*), hai tres zonas que trazan unha franxa que atravesa Galicia do norleste ó suroeste: terras asturianas e luguesas veciñas, terras entre o Ulla e os montes do Careón e terras interiores pontevedresas entre A Lama e Salceda de Caselas. Puiden corroborar isto na base de datos léxicos -aínda inéditos- do *ALGa*, que amablemente puxo ó meu dispor Manuel González. Nela presentan unha distribución moi parecida outras palabras como *canteiro*, *canteira*, *gaiteiro* ou *ribeira*.

² Na 12ª edición -revisada- (1995) mantense, aínda que entre os cuantificadores (p. 98).

González / Morán / Rábade (1988) inclúeno entre os pronomes cuantificadores indefinidos (pp. 137-8). Esta mesma categorización recibe en Freixeiro (2000: 286-287).

Os dicionarios presentan tamén un alto grao de coincidencia no tratamento categorial e semántico dispensado a esta unidade, mais neles obsérvase unha diferenza que é índice para *Vario(s)* dunha realidade complexa e problemática na súa codificación lexicográfica. O *Diccionario* da Real Academia Galega (1997) representa ben a postura dominante e maioritaria nos nosos dicionarios máis recentes. Nel propónse un lema *Vario*, -a ó que lle corresponden realizacións de distinta natureza categorial (adxectiva e pronominal -indefinido)³:

vario -a *adx.* 1. De distinta índole ou especie. *Vanse tratar asuntos varios. Un libro de temática varia.* SIN. **diverso.** // *indef. pl.* 2. Máis dun, nun certo número que pode ser máis ou menos numeroso. *Chegaron varios autobuses con turistas. Colleu varias maz-s.*

A outra postura amosa unha posición favorable á consideración de dúas entradas distintas no dicionario, correspondentes cos valores adxectivo e pronominal. Está patente en Xove (1995) e conta con antecedentes coma o *Diccionario básico da lingua galega* do I.L.G. (1980) ou o *Pequeno diccionario da lingua galega* da Real Academia Galega (1993), nos que a única entrada é *varios -as*⁴.

A coincidencia en *Vario(s)* dos caracteres erudito e central –por formar parte das redes gramaticais– actuou como acicate para motiva-lo noso interese, que se centra na cuestión de por qué o galego botou man dun cultismo para expresar un contido fundamental e a cando remonta a súa introducción nos paradigmas pronominais do galego. A seguir tratarei de dar resposta a estas dúas cuestións. Comezarei pola segunda, para dispoñer de información precisa sobre os primeiros usos deste pronome.

A introducción de *Vario(s)*

A época de introducción de *Vario(s)* é un dos puntos de maior interese no seu estudo. Aínda que se bota en falta un dicionario histórico da lingua galega, esta carencia xa non é unha pexa importante no establecemento de datos deste teor. O certo é que, contrariamente ás miñas expectativas, non topei rexistro ningún escrito del en textos galegos anteriores ó século XIX.

³ Coinciden plenamente Feixó (1999) e Carballeira (2000). Estravís (1995) considera unha categoría única (adxectivo) e dálles un tratamento diferencial pola súa semántica ós usos en plural.

⁴ Tamén presenta esta lematización Monteagudo / García (1988).

Nos textos medievais⁵ non documentei testemuño de calquera uso –e con calquera valor semántico– desta forma pronominal. Unicamente son dignas de mención algunhas formas emparentadas, como as semieruditas xa mencionadas *desvairo* e *desvayrada* da lírica trobadoresca e as plenamente eruditas aparecidas a partir da segunda metade do século XIV *desauariadas* (CT), *desauariados* (CT), *desuariada* (HT), *desuariadas* (CT, HT, MS, TA, Dev. [Ourense-1385]), *desuariado* (CT), *desuariados* (CT, HT, TA), *desvariadas* (HT, TA), *desvariado* (HT), *desvayradas* (TA) e *esuariou* (CT). Parece admitir pouca discusión a inexistencia na Idade Media. Que non apareza nin un só rexistro só pode ser debido á ausencia deste pronome, pois o volume de textos conservados é importante e a súa representatividade está fóra de calquera controversia. Por outra banda, tampouco comezara aínda a incorporación erudita da rica familia léxica dos *variable*, *variante*, *varianza*, *variar*⁶, *variación*, *variabilidade*, *desvarío*, *invariable*, etc. que acabaría por introducirse séculos máis tarde. Así parece confirmalo a súa historia en Portugal, onde non se rexistra esta familia léxica minimamente desenvolvida ata o século XVI⁷.

Os textos da Galicia da Idade Moderna⁸ continúan sen amosar usos de *Vario(s)*. A escaseza de textos producidos ou conservados e o carácter popularizante de boa parte deles ben poden se-la causa desta ausencia, se ben se debe ter en conta que non é *Vario(s)* a única forma que falta, senón tódalas da súa familia léxica. Non son usados *variar*, *variación*, etc., nin parecen pervivi-las formas semieruditas como *desvayrar*. Unha segunda comprobación lévame a pensar que non se trata dun acaso textual, senón da acomodación dos textos á lingua. Tomei como marco gramatical o restricto dominio dos pronomes de cuantificación e como marco textual o *Coloquio* de Sarmiento (1746-70). Como obra relativamente extensa representa un bo banco de busca de recursos non léxicos e unha referencia válida na comprobación da existencia deste tipo de recurso no seu período. Compróbase que nel figuran practicamente tódolos cuantificadores⁹. Son excepción unicamente

⁵ Fixen a busca no corpus de textos galegos medievais do Proxecto “Gramática histórica”, que dirixo no Instituto da Lingua Galega. Confórmano o conxunto de obras medievais editadas.

⁶ Teño rexistrados os dous primeiros casos de *variar* en dous documentos de inicios do XV (1403, 1405) nas *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela*.

⁷ Non documenta Cunha (1997, s.v. *variar*) no XV máis que *Variable*. No XVI sitúa *variar*, *Variação*, *Variado* e *Variedade*. No XIX incorpóranse *Invariabilidade*, *Invariável*, *Variabilidade*, *Variante*, *Variegado* e *Variegar*.

⁸ Sevínme do corpus de textos galegos deste período do Proxecto “Historia do galego escrito”, dirixido no Instituto da Lingua Galega.

⁹ Tomei como base os vinteun cuantificadores listados nas *Normas* (1982): *Algún, alguén, algo, ningún, ninguén, nada, ren, un, varios, pouco, bastante, abondo, moito, ben, demasiado, máis, menos, tanto, todo, cada e ambos*.

Vario(s), *Ren* e *Demasiado*¹⁰. Resístome a crer que sexa unha casualidade, pois con cada unha destas tres formas hai razóns de peso para, cando menos, albergar unha dúbida razoable acerca da súa existencia naquela altura. *Vario(s)* e *Demasiado* non se rexistran nin antes nin simultaneamente noutras obras. *Ren* era unha forma ben documentada no período medieval pero sen rexistro ningún nos Séculos Escuros, mesmo nunha obra de pretensa fasquía medieval como a *Historia de Don Servando*. Na miña opinión *Vario(s)* non debía existir aínda na lingua falada nos tempos de Frei Martín Sarmiento, pois doutra maneira debería de aparecer no seu *Coloquio* (1746-70), como *ninguén*, *pouco*, *todo* e os outros cuantificadores. Creo que con estas evidencias pódese ir un pouco máis aló do que vai M. Ferreiro (1995:266) cando sitúa a súa aparición nun impreciso período “posmedieval”¹¹ e afirmar que a adopción do cultismo *Vario(s)* non é anterior ó século XIX.

Data dos inicios da segunda década do XIX o primeiro rexistro escrito do que teño noticia, en *A Casamenteira* de Antonio B. Fandiño, e ten refrendo pasadas dúas décadas na anónima e marcadamente absolutista *Parola de Cacheiras*:

(1) Pois esta boa muller / propuxò hai tempo a meu pai, / que para casarme hai / convenencias a escoller. / Entre **varias** que apuntóu, / dixò que a ama do crego / sería o mellor emprego (*Casamenteira* -1813). (2) Formouse ó sabio auntamento é non estrevendose à facela mastrugada só, chamou á **varios** sugetos, entre eles (anque dá misma lán) alguns de valia; tal coma ó Marques de Santesteban, D. Xeromeno Losada, ó escribano Bocas, Montepio, D. Pedro (*Parola de Cacheiras* -1836). (3) En todos tempós houve santos varòs que inspirados por Dios fundaron **varios** sistemas de vida santa que sirvise de escala para os que abrazasen chegasen á conseguir ó deseado fin (*Parola de Cacheiras* -1836).

Estas décadas iniciais do século XX, na antesala do Rexurdimento, a penas se diferencian lingüisticamente dos séculos inmediatamente anteriores. Por iso non debe sorprender que non apareza rexistrada nos textos conservados ningunha outra palabra da mesma familia léxica. Quizais sexa explicable isto polo ton popularizante que caracteriza a lingua destas obras de sainete ou de propaganda política. O que parece indubidable é que *Vario(s)* debía de ser xa daquela a palabra con máis fortuna da súa familia e por tal motivo non deixa de figurar nalgunhas obras da época.

¹⁰ Pero si figura *Demais*. Non considero improbable, como fai Ferreiro (1995: 266, nota), que *Demasiado* chegase a través do castelán. Pode ter valor probatorio non figurar *Demasiado* entre as formas do “galego fundamental” aínda hoxe e si *Demais* (481) (Bugarán 1999: 76).

¹¹ En realidade Ferreiro non se refire explicitamente a *Varios*, pero é doado inferilo vendo a lista de indefinidos considerada. Nela resulta difícil admitilo para formas como *abondo*, *moito* ou *tanto*, pero ben fácil para *Varios* e *Demasiado*.

No plano semántico non pasa inadvertido o feito de nos tres casos aparecer en plural e de neles predomina-la semántica cuantificacional. É a que como indefinido plural mantén hoxe e se lle atribúe na actualidade no *Diccionario* da Real Academia Galega (1997) –ver atrás– ou na *Gramática galega* de Álvarez / Regueira / Monteagudo (1986: 249): “dá expresión a unha pluralidade indeterminada”. Non é este o significado que cabería esperar no proceso de adaptación do lt. VARIUM, que facía referencia á noción de diversidade na cualidade –especialmente na cromática– e só implicitamente e como algo derivado do anterior e da flexión de número incluía a noción de pluralidade. O que semella é que neste proceso incorporóuselle a VARIUM a semántica propia de PLURES, COMPLURES ou ALIQUI, que eran as expresións latinas de pluralidade pronominal, ou ben pasou a un primeiro plano a semántica cuantificacional dos usos en plural, nos que o valor de pluralidade indeterminada é sistemático e constante ó se-lo contido distintivo desta variedade do número gramatical. Nos exemplos (1) e (2) presenta inequivocamente valor exclusivamente cuantificacional. En (1) o contido é de pluralidade imprecisa. En (2) o contido é o de pluralidade non escasa, como deixa ve-la inclusión da referencia de *alguns* dentro da de *varios* (*varios* sugetos, *entre eles* (...) *alguns* de *valia*). Só no segundo exemplo da *Parola de Cacheiras* (3) é admisible unha interpretación cualitativa da diversidade, referida ós modelos de vida en santidad. Con todo, non é a única interpretación válida, pois non é descartable a mera indicación da pluralidade cuantificacional. Non hai no contexto nada que impida esta análise. As circunstancias semánticas en que se produce a emerxencia de *Vario(s)* no galego dos inicios da época contemporánea (a antesala do Rexurdimento) aconsellan postular para ela como modelo o do cultismo con asunción de novos significados por metonimia.

A partir dos primeiros escritos prerrexurdimentistas *Vario(s)* converteuse nunha forma de uso xeral e, a simple vista, esteada fundamentalmente no valor cuantificacional. A meirande parte dos case 200 exemplos que analicei correspondentes ó século XIX¹² presentan este valor. Só para uns poucos é defendible o valor de diversidade cualitativa e en todos eles hai unha marca propia, ben o número singular (*¡Pero ti non reparas na praza cadrada unha pedra de vario color* [Pintos-1853]), ben a posposición ó Núcleo do Nominal tanto en singular como en plural (*e adozando todos en concerto vario* [Maxina-1880]; *que deprendestes nos libros tan váreas palabrerías* [Rosalía-1872]; *contandome casos varios* [Curros-1888]; *Adiós, sonos varios, de tenros amores* [Montenegro-1896]).

¹² Os datos achegoumos amablemente Antón Santamarina, director do Instituto da Lingua Galega e coordinador do proxecto de concordancia e lematización de textos literarios, ensaísticos e científicos do galego moderno (de Sarmiento a hoxe) e tamén de textos orais, con vistas á redacción do Gran Diccionario Xeral da Lingua Galega. Quero mostrarlle aquí o agradecemento que merece a súa xenerosidade.

A mesma tendencia obsérvase con nidez nos usos correspondentes ó século XX, no que, como se recolle nos dicionarios e nas gramáticas, continúa a ser unha unidade basicamente de cuantificación.

As condicións e as causas da introducción

Creo que se debe ir un pouco máis aló da simple datación aproximada da incorporación de *Vario(s)*. Unha incorporación gramatical tan recente non pode deixar de ter unha causa obxectivable. Mesmo se debería aclarar por qué un feito inicialmente só do código escrito, como lle corresponde normalmente á introducción dunha voz erudita, pasou con tanta fortuna ó código oral e, se fose posible, canto tempo pasou ata alcanza-lo grao de xeneralización que presenta na actualidade. É evidente a imposibilidade de dispoñer de información directa da lingua oral ata hai poucas décadas, polo que me limitarei a facer un simple seguimento da recepción que esta forma tivo na historia da filoloxía galega para poder valora-lo seu grao de implantación nos usos orais do galego.

A información gramatical contida nas obras de carácter filolóxico escritas na veciñanza cronolóxica das primeiras documentacións escritas de *Vario(s)* é un dato de inestimable valor que pode deitar luz. Hai que ter en conta, non obstante, que polo seu carácter non propiamente científico moitas destas obras fan inclusión ou exclusión de formas sen que isto responda á aplicación de criterios de racionalidade filolóxica, polo que as conclusións que se tiren nesta perspectiva deben ser debidamente relativizadas e matizadas.

Tocante ás gramáticas hai que dicir que en ningunha das do XIX é mencionado este pronome (Mirás 1864; Cuveiro 1868; Saco 1868; Valladares 1892) e nas do século XX hai que esperar á de Carballo Calero (1966) para topa-la primeira mención¹³. A partir del ningún gramático deixou de incluílo nas súas obras. Nos dicionarios *stricto sensu* do XIX tampouco figura como entrada esta voz, se ben aparece no glosario de Pintos (c. 1865) (s.v. VARIO, seguramente como adxectivo). No caso de Rodríguez (1863) e de Cuveiro (1876) pódese deber ó afán de non incluí-las formas coincidentes co castelán, mais no de Valladares (1884) hai que entender que é unha ausencia meditada, pois non faltan pronomes da súa esfera, como *todo, nada, algún, ningún, moito, pouco, cada un*, etc., en concordancia co xa visto na súa *Gramática*. Sería difícil darlle outra explicación, xa que no corpo de exemplificacións deste e dalgún outro dicionario recóllese esta forma,

¹³ Tampouco aparece mencionado en obras de carácter diacrónico, como os *Elementos de gramática histórica gallega* de García de Diego (1909) ou a *Filología de la lengua gallega* de Santiago y Gómez (1918).

xeralmente en cita literaria ou do refraneiro, sen que iso motive a súa inclusión como entrada:

(4) Témperas d'arriba auga nin pingas, témperas d'abaixo chúvias ou **vário**", citado en Valladares (1893-1901); (5) Algús gladiadores que tiñan a adage de sair vencedores en **varias** loitas, chegaban a adequirir gran sona (Carré Aldao, *Raiolas*, 1898, citado en Academia (1913-28); (6) A linda barboleta / con alas de cores / que pousa en **varias** flores / corredes a pillar, / e cando a man botades, / vos foge mui ligeira / e vos lle andás â beira / sen podela atrapar (Pintos, *Contos da aldea*, 1858, citado en Academia (1913-28) (Santamarina 2000).

O manto de silencio chega case ós nosos días, pois esténdese ata os dicionarios aparecidos a partir da década dos setenta do século XX¹⁴. Creo non errar ó dicir que o primeiro dicionario moderno que recolle esta forma é o *Diccionario básico da lingua galega* do I.L.G., publicado no ano 1980, pasados 115 anos desde a elaboración da obra de Pintos. En resumo, na filoloxía galega non se lle deu a benvida a *Vario(s)* ata hai pouco máis de tres décadas e cando isto sucedeu non suscitou ningún tipo de interrogantes en lexicógrafos e gramáticos. Nin sequera é manifestada unha mínima dúbida acerca da súa procedencia, da posibilidade de que a fonte da que manou non fose propiamente o latín senón o castelán, como teito lingüístico dominador que cando se comeza a rexistra-lo uso de *Vario(s)* en galego xa levaba máis de tres séculos ocupando os espazos da lingua escrita en Galicia e impedindo a permanencia e reaparición do galego no seu territorio propio e histórico. Non deixa de sorprenden que polo menos non tivesen eco para o galego as interrogantes que esta forma suscitou para o catalán. Baseándose no serodio da súa introducción na lingua escrita –mediados do XIX– J. Corominas é taxativo na explicación do uso pronominal de *Varios* en catalán como algo debido á interferencia do castelán, lingua na que xa se rexistra na obra cervantina:

En canvi és un mer castellanisme l'ús del pl. *vàrios* amb paper de pronom (igual té que sigui en aquesta forma, o sense *-o*, *varis*, que sempre serà un castellanisme), com a adjectiu pronominal anteposat al substantiu, amb el qual no es troba en cat. fins a mj. S. XIX («*vàries* porcions», «*vàries* peces»), mentre que ja consta com a castellà en Cervantes (Coromines 1991, s.v. VARI).

Tamén as gramáticas catalanas comparten o mesmo criterio e por tal motivo está excluído no capítulo dos pronomes (Badía 1962: 236-237, que presenta *mants* como o correlato catalán do castelán *varios*). A pregunta é inevitable: se galego e catalán tiveron idéntica ou parecida historia social de eclipsamento polo castelán no período posmedieval, ¿por que un mesmo fenómeno acontecido nas mesmas coordenadas cronolóxicas e sociolóxicas é interpretado como un claro

¹⁴ No *Diccionario galego-castelán* de Franco Grande (1972; 1ª edición 1968), que en certo sentido é o último do período precientífico da nosa lexicografía, tampouco aparece *Vario*.

castellanismo para unha lingua e como simple arrequeamento erudito para a outra? Para explica-la recepción non desconfiante nas gramáticas e dicionarios da lingua galega non vexo outra razón que o estado de confianza xerado polo coñecemento da existencia en portugués desta unidade cos mesmos valores semánticos e sintácticos que en galego. Mais, en boa lóxica, isto non é argumento suficiente para desbota-la posibilidade do castellanismo. A lingua seguiu camiños sociais ben distintos ó longo dos séculos ó norte e ó sur do Miño e só se poderá falar de concordancia co portugués –e non interferencia do castelán– se esta unidade estaba xa presente cando aínda compartían o mesmo ámbito sociopolítico as dúas comunidades. En caso contrario cobra peso a opción do castellanismo.

En portugués non hai constancia do uso escrito de *Vario(s)* antes do XVI, un século no que se verificou un importante anovamento lingüístico coa incorporación de numerosas voces latinas. Coa propagación desde Italia das ideas do Renacemento as culturas europeas volveron ás fontes grecolatinas e en latín escribiron algunhas das súas obras autores que na altura contribuían activamente á fixación do romance moderno. Figuras do renacemento portugués como Damião de Gois (1502-74) ou André de Resende (1500-73) ilustran este espírito renacentista. Na literatura portuguesa é Camões o máximo expoñente deste movemento latinizador. Na súa obra, como xa antes no século XV na prosa de D. Pedro e de D. Duarte, abundan as palabras eruditas e alatinadas: *abranger, apropiar, auspicio, obstinacom*. Tamén a ortografía se volveu latinizante, o que motivou que aparecesen formas como *epse, nocte, cognescer*, etc. (Tessyer 1982: 68-71). Precisamente é de Camões o exemplo co que ilustra Machado (1977, s.v.) a súa primeira datación no século XVI, aínda que non faltan casos un chisco anteriores, como o “*varias diferenças*” da *Comedia Aulegrafia* (1548-54) ou os “*varios pensamentos*” e “*effeytos varios*” da *Comedia Eufrosina* (1555) de J. Ferreira de Vasconcellos, e os moito máis numerosos da *Crónica do Príncipe D. João* (1567) do xa mencionado Damião de Gois (“*varios pareceres*” –ata nove casos–, “*varios pensamentos, varios juizos, varios casos, varios conselhos, varias peregrinações*”). En *Os Lusíadas* (1572) multiplícanse as documentacións de *Vário(s)* e conviven usos en anteposición (“*varias nações*”, “*varios costumes*”, “*varios modos*”, “*varios deleites*”, “*varia cor*”) e en posposición (“*nações varias*”, “*eruas varias*”, “*vsança varia*”) (Cunha 1980: 219). Este é o marco no que foi introducido como un latinismo a forma *Vário(s)* en portugués e a consideración que merece ten que se-la mesma que, por exemplo, *ambição, arquétipo, intelectual* ou *restituição*. No longo período transcorrido do século XVI a hoxe foi arraizando e buscando acomodo no espacio dos cuantificadores e acabou asentando definitivamente na proximidade semántica de *algun*. Pero de entre estes datos, que só representan unha primeira –e aínda insuficiente– aproximación á historia desta palabra en portugués, destacan dous polo seu interese: a datación tardía (non antes de mediados do XVI) e o seu evidente carácter culto. Non figura no portugués culto de autores anteriores, como

Fernão Lopes, Gil Vicente ou Bernardim Ribeiro¹⁵ e debe ser considerado, con toda razón, unha consecuencia da aplicación da nova ideloloxía lingüística do Renacemento.

Creo non incorrer en erro se digo que as influencias do Renacemento non chegaron a Galicia traídas de Portugal, senón de Castela. Os galegos que colaboraron neste movemento cultural fixérono enrolados xa na empresa do castelán. É paradigmático o caso de Juan Rodríguez de Padrón, criado na corte de Juan II (Monteagudo 1999: 199-200). No século XVI Galicia xa se convertera nun reino de retagarda que vehiculaba tódalas súas actividades –incluídas as culturais e lingüísticas– a través da capital do novo reino de España e da súa lingua oficial, o castelán. A cultura escrita que chegou a Galicia fíxoo normalmente en castelán e a pouca que se elaborou en Galicia tamén se fixo nesa mesma lingua. Desde aquela o portugués converteuse para o galego nun simple eco a cada paso máis afastado e sen capacidade para guiar ningunha empresa de reflotación idiomática en Galicia. Dificilmente, pois, podía servir de modelo de introducción de *Vario(s)* o portugués e si podía, en cambio, actuar neste sentido o castelán. No último cuartel do século XIV asístese na literatura en castelán á transición ós novos gustos italianizantes. Aparece a poesía alegórica pola influencia exercida por Dante e Petrarca, e López de Ayala traduce parcialmente as *Caídas de Príncipes* de Boccaccio. Esta corrente vigorízase e a ela incorpóranse figuras relevantes das letras castelás como Micer Francisco Imperial, Enrique de Villena e, máis tarde, o Marqués de Santillana e Juan de Mena (Lapesa 1980: 265-267). Recobrou auxe a literatura grecolatina e algúns dos seus próceres foron traducidos. Precisamente é nestas traducións onde se documentan –ata onde sei neste momento– os primeiros rexistros de *Vario(s)* en castelán¹⁶. No *Orosio* de Juan Fernández de Heredia (1376-96) colléitase unha boa presada de exemplos (“*varias et diuersas gentes*”, “*varios concurrimentos*”, “*grandes et varias injurias*”, “*muchas et varias batallas*”, “*muchos et varios consellos*”...), anteriores en 200 anos ós exemplos cervantinos citados como os máis antigos por Corominas / Pascual (1997) no seu dicionario (s.v. VARIO). As seguintes documentacións sucédense sen interrupción a partir desta época e son testemuño do éxito inmediato desta forma nas letras castelás. Desde fins do XIV e ata 1550, data aproximada das primeiras documentacións portuguesas, xa figura con evidente grao de implantación na obra de practicamente tódolos escritores en castelán: López de Ayala, Enrique de Villena, o Marqués de Santillana, Juan Rodríguez de Padrón, Juan de Mena, Lope de Barrientos, Pero Díaz de Toledo, Alfonso de Toledo, Alfonso García de Salazar, Hernando del Pulgar, Juan del

¹⁵ Agradézolle a Juan Carrasco a cabal información que me facilitou relativa á *Menina e moça*.

¹⁶ Servinme da información contida no *Corpus Diacrónico del Español (CORDE)*, integrado xuntamente co *CREA (Corpus de Referencia del Español Actual)* no *Banco de datos del Español* da Real Academia Española, accesible a través de páxina web www.rae.es.

Encina, Diego Enríquez del Castillo, Fray Vicente de Burgos, Francisco López de Villalobos, Fernando de Rojas, Torres Naharro, Fray Antonio de Guevara, Garcilaso de la Vega, Juan Boscán, Juan de Valdés, Fray Luis de Granada e un longo etcétera.

Mentres o castelán e o portugués tomaban alturas como linguas de cultura desde os inicios da Idade Moderna, o galego íase encollendo, apartado das instancias de decisión da sociedade galega. Como o doutras moitas palabras eruditas introducidas na mesma altura, o asentamento de *Vario(s)* en portugués foi un proceso propio lento e vagaroso de catro séculos, cun desenvolvemento espontáneo e nunha situación de normalidade e monolingüismo. En Galicia, pola contra, a lingua propia permaneceu á marxe de tales innovacións. O galego nesta altura estaba claramente incurso nunha liña de decadencia de prestixio e de uso que o levou practicamente a desaparecer dos ámbitos formais e cultos e, en consecuencia, tamén da escrita. O afastamento das correntes renovadoras do Renacemento impediu o desenvolvemento asociado a esta primavera lingüística e deixou o galego aferrado ó rexistro coloquial, insensible a calquera cambio derivado do cultivo formal e elevado da lingua. Por ese motivo non vexo outra explicación para a aparición de *Vario(s)* en Galicia que a da transferencia desde o castelán. Nesta lingua instalouse moi paseniñamente a intelectualidade galega desde finais do século XV (Mariño 1998: 201-231) e foi mercé á penetración do castelán como esta forma se foi introducindo. É atinado pensar que o grao de presenza de *Vario(s)* era proporcional ó grao de penetración do castelán e, neste sentido, é fácil imaxinar unha inmensa maioría da sociedade galega aferrada en exclusiva ó galego e unha moi escasa minoría dirixente instalada no castelán. Este grupo debeu de se-lo primeiro en usa-lo pronome *Vario(s)*. Primeiramente debeuno ter reducido ó castelán pero posteriormente propagouno tamén ó seu galego. Moi probablemente as documentacións primeiras do XIX anteriormente mencionadas (*A Casamenteira* e *A Parola de Cacheiras*) están a reflectir ese uso transferido do castelán en persoas que escribían en galego despois dun silencio colectivo secular, pero desde unha praxe persoal fortemente vencellada ó castelán tanto pola educación recibida como polo seu ambiente lingüístico cotián.

Referencias bibliográficas

- Alonso, I. (1995): *Diccionario da lingua galega*. Santiago (Sotelo Blanco Edicións).
- Álvarez, R. / Regueira, X. L. / Monteagudo, H. (1986): *Gramática galega* (Vigo: Galaxia).
- Anónimo (1836): *Parola k'houbó entre Goriño Antelo, Farruco Allende, e Antón Terelo a tarde de carta feira d'a outra semana n'a taberna de Cacheiras, relatada ó pé da letra por un urbano que à oeu agachado tras d'unha pipa; que viña de*

- camiño*. Cito pola edición de R. Mariño (1991): *Estudio fonético, ortográfico e morfolóxico de textos do Prerrexurdimento galego (1805-1837)*. Microficha (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago).
- AT: Tavani, G. (ed.) (1999): *Arte de trovar do Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Lisboa. Introdução, edição crítica e fac-símile* (Lisboa: Colibri).
- Badia, A. (1994): *Gramàtica històrica catalana* (València: Tres i Quatre).
- Bugarín, M. X. (1999): *Vocabulario de frecuencias da lingua galega*. Tese de Licenciatura (inérita) presentada na Universidade de Santiago de Compostela.
- Carballeira, X. M. (coord.) (2000): *Gran Dicionario Xerais Da Lingua* (Vigo: Edicións Xerais de Galicia).
- Carballo, R. (1966): *Gramática elemental del gallego común* (Vigo: Galaxia).
- Carrasco, J. (1991): *Saudades o Menina e Moça de Bernardim Ribeiro. (Composición, estrutura y estudio lingüístico)*. Tese de Doutoramento (inérita) presentada na Universidade de Salamanca.
- Castro, R. de (1872): *Cantares Gallegos* (Madrid).
- Coromines, J. / Pascual, J. A. (1987/1989/1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispano*. 6 vols (Madrid: Gredos [vol. 1: 1987; vols. 2, 3, 4: 1989; vols. 5, 6: 1991]).
- Costa, X. X. / González, M. dos A. / Morán, C. C. / Rábade X. C. (1988): *Nova gramática para a aprendizaxe da lingua* (A Coruña: Vía Láctea).
- Couceiro, J. L. (1975): *El habla de Feás* (Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións da Universidade [anexo 5 de *Verba*]).
- CSM: Mettmann, W. (ed.) (1981): *Cantigas de Santa Maria*. 2 vols. (Vigo: Ed. Xerais de Galicia).
- CT: Lorenzo, R. (ed.) 1985): *Crónica troiana. Introducción e texto* (A Coruña: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa").
- Cunha, A. G. da (1997): *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa* (Rio de Janeiro: Nova Fronteira).
- Curros, M. (1888): *O Divino Sainete* (A Coruña).
- Cuveiro, J. (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes* (Pontevedra: Imprenta Antúñez).
- Dev: Ferro Couselo, X. (ed.) (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. 2 vols. (Vigo: Galaxia).
- Enríquez, M. C. (1976): "Fonética y fonología del gallego de O Grove", *Verba*, 3: 127-160.

- Fandiño, A. B. (1949 [1812]): *Sainete en gallego para cuatro personas, del célebre literato D. Antonio Benito Fandiño. Juguete inédito, hallado entre los papeles de un curioso del autor, y se da a luz para honrar su memoria..* Ourense: Oficina de D. Juan María Pazos. Cito por R. Mariño (1991): *Estudio fonético, ortográfico e morfolóxico de textos do Prerrexurdimento galego (1805-1837)*. Microficha (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago).
- Faixo, X. (dir.): *Diccionario Cumio da lingua galega* (Vigo: Edicións do Cumio).
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía galega* (Vigo: Edicións Xerais de Galicia).
- Ferreiro, M. (1995): *Gramática histórica galega* (Santiago: Laivento).
- Ferreiro, M. (1997): *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía* (Santiago: Laivento).
- Franco, X. L. (1972): *Diccionario galego-castelán* (Vigo: Galaxia).
- Freixedo, X. M. / F. Álvarez (1985): *Diccionario de usos castellano-gallego* (Madrid: Akal).
- Freixeiro, R. (2000): *Gramática da lingua galega. II. Morfosintaxe* (Vigo: Edicións A Nosa Terra).
- García de Diego, V. (1909): *Elementos de gramática histórica gallega* (Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez).
- HT: Parker, K. M. S. (ed.) (1975): *Historia Troyana*. Edición e introducción de ... (Santiago: Instituto "Padre Sarmiento").
- Instituto da Lingua Galega (1971): *Gallego I* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago).
- Justo, M. X. / M. Lucas (eds.) (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- Lapesa, R. (1980): *Historia de la lengua española* (Madrid: Gredos).
- LP: Brea, Mercedes (coord. ed.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa*. 2 vols. (Santiago de Compostela: Publicacións do Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias "Ramón Piñeiro" / Xunta de Galicia).
- Lugrís, M. (1922): *Gramática do idioma galego* (A Coruña: Imprenta Zincke Hermanos).
- Mariño, R. (1998): *Historia da lingua galega* (Santiago: Sotelo Blanco).
- Mirás, F. (1864): *Compendio de gramática castellana-gallega con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedidos de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La creación y redención. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor* (Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás).

- Monteagudo, H. (1999): *Historia social da lingua galega* (Vigo: Galaxia).
- Monteagudo, H. / García, X. (coords.) (1992): *Diccionario normativo galego-castelán* (Vigo: Galaxia).
- Montenegro, A. (1896): *Muxenas* (Vigo).
- MS: Pensado, J. L. (ed.) (1958): *Os Miragres de Santiago. Versión gallega del Códice latino del siglo XII atribuido al papa Calisto I* (Madrid: C.S.I.C. Anexo LXVIII da *Revista de Filología Española*).
- Pintos, J. M. (1853): *A gaita gallega* (Pontevedra: Impr. de D. Xosé e D. Primitivo Vilas).
- Porto, A. (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana* (Santiago: Servicio de Publicacións da Universidade [Anexo 9 de *Verba*]).
- Real Academia Española: *Corpus Diacrónico del Español (CORDE)*, integrado xuntamente co *CREA (Corpus de Referencia del Español Actual)* no *Banco de datos del Español* da Real Academia Española, accesible a través de páxina web www.rae.es.
- Real Academia Galega (1993): *Pequeno diccionario da lingua galega* (A Coruña: Real Academia Galega).
- Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (1982): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (Vigo: Artes Gráficas Galicia) [Presenta variacións a terceira edición –revisada–, de 1995].
- Rivas, E. (1978): *Frampas. Contribución al diccionario gallego* (Salamanca: Editorial Ceme).
- Saco, J. A. (1868): *Gramática gallega* (Lugo: Imprenta de Soto y Freire).
- Santamarina, A. (ed.) (2000): *Diccionario de diccionarios* (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza).
- TA: Domínguez Fontenla, J. (ed.) (1938-1939): “Tratado de Albeitaría por Jordan Rubio, de Calabria”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Oronse*, XI (1938), 238: 302-309; 239: 345-352; 240: 395-402; 241: 451-458; 242: 495-502; 243: 543-550; XII (1939), 244: 13-20; 245: 93-100; 246: 109-115, 251: 261-264.
- Taboada, M. (1979): *El habla del valle de Verín* (Santiago: Servicio de Publicacións da Universidade [Anexo 15 de *Verba*]).
- TC: Lorenzo, R. (ed.): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario de ... Tomo I: Introducción, texto anotado e índice onomástico; Tomo II: Glosario (Ourense: I.E.O.P.F.).

- Teyssier, P. (1982): *Historia da Língua Portuguesa* (Lisboa: Sá da Costa Editora).
- Valladares, M. (1880): *Maxina ou a filla espúrea*, en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II.
- Valladares, M. (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega* (Vigo: Galaxia/Penzol).
- Veiga Arias, A. (1983): *Algunas calas en los orígenes del gallego* (Vigo: Galaxia).
- Xove, X. (coord.) (1995): *Diccionario da lingua galega* (Vigo: Obradoiro / Santillana).